

NÉMETH LÁSZLÓ ÉS A „RÉGI MAGYARSÁG”

1.

Németh László irodalmi, irodalomtörténeti nézeteit az irodalomtudomány még nem tette mérlegre, hiszen életműve nincs lezárva és remélhető, hogy értékes műveinek száma szaporodni fog. E dolgozatban nem egész munkásságának értékeléséről van szó, hanem annak egy kisebb területéről, amely szorosan összefügg koncepciójának kulcskérdéseivel. Irodalomtörténeti felfogása, társadalomtörténeti, irodalompolitikai nézőpontjaival kölcsönhatásban alakult ki. Ennek következtében politikai eszméivel együtt vita tárgyát képezte már születésétől kezdve, de az alkalmi csatározások, az elfogult ellenfelek vagy barátok polémái a felszabadulás előtt nem jutottak el az alapvető kérdések megragadásához, 1945 után pedig nem került sor nyílt, tisztázó vitára. E tanulmány a marxista irodalomtörténetírás eredményeire támaszkodva veszi vizsgálat alá Németh Lászlónak a régi magyar irodalommal kapcsolatos nézeteit, hogy e részterület elemzésével járuljon hozzá egész életművének helyes értékeléséhez.

Irodalomszemléletének szemügyrevételénél elsősorban arra az útravalóra kell utalnunk, amelyet indulásakor az irodalomtörténettől kapott. A századforduló táján az ún. „historiai” látásmód próbálja az irodalmi megismerés tudományjellegét egységbe foglalni, az irodalmat téve a nemzeti szellem egészének tükröképévé. A nemzet osztatlan szellemi életének tükröként, az irodalomtörténet a társtudományok mellőzésével vállalkozott a szellemi múlt, a „nemzeti lélek” tartalmának felderítésére, történeti képeinek megrajzolására, önmagát tekintve nemzeti egyéniség meghatározójának. Beöthy és Riedl a „magyar lélek”-nek az irodalomból kivont alapvonásait is megfogalmazzák; ezek: a faji összetartozás, a nemzeti létfenntartás ösztöne, a politikai érzékenység és az asszimilációs fogékonyság. Ez által erősödött meg az a nézet, hogy az irodalomtörténet „hasznos” tudomány a nemzeti közösség számára. A nemzeti sorsnak és a tudománynak ilyen értelmű találkozásából ez utóbbi húzta a rövidebbet, mivel alkalmat adott az aktuális politikum mindenkori beszűremlésére, az alakító tényezők önkényes magyarázására, az egzakttudományosság elveinek figyelmen kívül hagyására. Így avatta magát az irodalomtörténet a millenáris hangulat hatása alatt a nemzeti önismeret eszközzé, nem számolva az ebből eredő veszéllyel, amelyre többen is figyelmeztettek a harmincas évekig, amikor az ún. „népies” irányzat is hozzáfogott a magyar irodalom hagyományainak kiaknázásához. Amíg a zenetudomány történetének nevezetes évtizedeiben a nemzeti múlt zenei értékeinek feltárása terén a Bartók és Kodály iskola alapján helyes irányban végzi kutatásait, az irodalomtudományon belül a nemzeti hagyomány értelmezése és megragadása korántsem egyértelmű.

A taine-i összetevők közül, a Beöthynél korábban nem egészen egyértelműen nemzetté, „nemzetiség”-gé tágult s a volgai lovas szimbólumában megtestesült „race” kezd a kort jellemző fajelméletek hatására különféle tartalommal előtérbe nyomulni. A „magyar lélek” vonásainak szintetikus rajza, a nemzeti-faji jelleg kidomborítására irányuló törekvés, többek között felvetette a régi és a mai irodalom összefüggésének problémáját is és kiváltotta a jelen történelmi szemléletének és a múlthoz való kapcsolódásnak a problémáját. Az újabb kísérletezésekre, a régi történeti látásmód és a pozitívizmus dokumentációjának túlhaladására, Dilthey új jelszava „Alle Gemütskräfte in das Objekt zu versenken” is ösztönzést ad. Az egzakttudományos módszer mellett szerephez jut az „intuición”, a tárgyi bizonyítás helyét elfoglalja az egyéni „beleélés”, a korok és emberek „újraélése”. A fokozódó szintézisigény s az „Egész” látása merészen hanyagolja el az ellenőrizhető részleteket. Az objektív, részben konzervatív tudományosság mellé felnyomul a szubjektív szárnyalású esszé, mely tág teret enged a modern, az újszerű, a bizonyítás korlátjain átszökő gondolatsoroknak, eleve vitára ösztönöz s magában hordja tévedéseit. A pozitívizmus reakciójaként Európa-szerte divatos

szellem-történeti esszé, a bálványdöntögetés kedvelt műfajává válik, de művelésével együtt vállalnia kell a bírálatot is minden nagy képviselőjének André Gide-től Montherlantig, Babits-tól Németh Lászlóig. Az európai színvonalú esszéírók munkássága kétségtelenül befolyásolta a XX. századi írók, irodalomtörténészek tevékenységét és műveik hatásával számolni kell a közelmúlt és jelen irodalmi törekvéseinek feldolgozása során. Jogosult tehát e nem kimondottan irodalomtörténetírói szándékkal készült, meglehetősen rendszertelenséggel csoportosuló tanulmányanyagot az irodalomtudomány körébe vonni, tárgyas vizsgálatnak alávetni.

Németh László az esszé jellegzetes képviselője. Tanulmányain érezhető az első benyomások sietős összegezése, a felfedezés erejével ható, olykor ismerős tételek lendületes szárnyalása. „Az esszait a nyilvános tanulás műfajának tekintem; egy lélek égtájakat keres s közben égtájakat segít megtalálni; munkásságom meghívó egy tanácskozáshoz, melyet önmagammal folytatok” — írja a *Tanú s A minőség forradalma* előszavaként. Esszéinek egy másik sajátos vonására is rámutathatunk, melyben az esszéírói magatartás az új műtszemlélettel találkozók. Az élet jelenségeit a múltban és jelenben is saját megfigyelésein keresztül igyekszik sokoldalúan felderíteni. „Lemondtam a rendszeres tájékozódásról. Alázattal állok az ismeretlen elé. Úgy veszem a múltat, ahogy a jelent vettem.”¹ A tudományos vizsgálódásnak figyelemmel kell lennie a fenti mozzanatokra s míg egyfelől pozitívan értékeli eredetiségre törő igényeit, óvatossággal fogadja a próbának alá nem vetett tételeit; szem előtt tartja „elméleteket” termelő hajlamát, s kiutat kereső, „rendszereket” építő törekvését, a Féja által találoán jellemzett egyéniségét.² E vonások alkotó részeit képezik annak az esszé-típusnak, melyet a Szekfüvel való vitájában jellemez, mintegy felfedve saját műhelytitkát: „az esszé túl van anyagán, mindig valami általános érdekű és érvényű elvet akar győzelemre vinni, amelynek a téma csak csatateret”.³ Később kitérünk még ennek a módszernek és témaválasztásának összefüggésére, mert régi tárgyú írásai érdekes megnyilatkozásai az irodalmi nyersanyagot munkáló, általánosabb érdekű elvet kibontani törekvő gondolkodó szándékainak.

Az egyik ilyen leggyakrabban felbukkanó általános elv, a magyar irodalom történetének és a nemzeti önismeretnek, az irodalomnak és a faji jellegnek a problémája, mely lényegében koncepciójának magvát alkotja. A Beöthy által a magyar irodalmi múlttra visszavetített faji „verbum veritatis” Németh László esszéiben egészen más tartalommal, a népi írókra jellemző, az uralkodó osztálytól elhatárolt népi-nacionalista jegyekké formálódott.⁴ A huszas—harmincas években a faji motívumok kutatása és meghatározása nem tűnik elszigetelt próbálkozásnak. A faj és irodalom sokat vitatott kérdésében az első komoly, de óvatos figyelmeztetés Horváth Jánostól hangzott el (*Minerva* 1922.), aki a polgári tudományos vizsgálat álláspontját szögezte le: „Irodalmi tanulmány ezentúl is, mint eddig, úgy jár el a legtudományosabban, ha az író, mint egyéniséget iparkodik szabatosan meghatározni. Ami az egyénben faji bélyeg lehet, az e meghatározásban úgyis érvényre jut, hallgatagon ugyan, de legalább könnyelmű tévedésekre nem csábítóan.”⁵ A harmincas években Móricz Zsigmond (*Az irodalom és a „faji jelleg”*) és Négyesy László vitájához József Attila tesz olyan megjegyzéseket, melyekből világosan kitetszik, hogy a faji szemlélet zsákutca; a múlt vagy a jelen irodalmi törekvései megértésének kulcsa kizárólag a marxista osztály-kategóriákban való gondolkodás.⁶ Németh László esetében is ez a leglényegesebb pont; amíg a társadalmi-irodalmi fejlődés döntő szempontja nála a faji-közösségi összetartozás, tanulmányainak koncepciója a tudományos szint alatt marad. Később a faji szemlélet túlhaladására irányuló törekvése nézeteinek tisztulását eredményezi s kézzelfoghatóan helyesbíti történelmi látásmódját. Az alábbiakban megkíséreljük műveinek régi magyar vonatkozásaiban nyomon követni és megragadni azokat a szálakat, amelyeknek összeszövődése hozzájárult a faji koncepció, illetve annak alapjait képező nézeteinek kialakulásához.

¹ Készülődés II. 101.

² „Bárminő szellemi területre s élet mezőre jut, vagy téved, azonnal berendezkedik.” Nagy vállalkozások kora. Bp. 1943. 415.

³ Kisebbségben II. 185.

⁴ Faj és irodalom. Készülődés I. 21.

⁵ Fajkérdés az irodalomban. Tanulmányok. Bp. 1957. 408.

⁶ Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli. József Attila összes művei. Kritikai kiadás III. 105.

A régi magyarsághoz való vonzódás Németh Lászlónak erős élménye. A protestáns zsoldtárhozó-bibliás nagyszülők több helyen megörökített emléke (*Kocsik szeptemberben, Magam helyett*), az apai könyvtár erdélyi emlékiróinak regényeiben és tanulmányaiban való gyakori jelenléte, mély hatás nyomai. A Szalay László-féle emlékiratok irodalmi-nyelvi kincseit olyan írók kezdték felszínre hozni, mint Kemény és Móricz. Az ő műveik olvasása újabb ösztönzést adott e századokban való elmerülésre. Szilágyi Sándor: *Vértanúk a magyar történelemből* c. munkája,⁷ az erdélyi társadalom létét személyes tragédiákban felfogó naiv szemléletével bizonyára szintén hatással volt Németh Lászlóra és az ifjú nemzedékre, amelynek a könyvet szerzője szánta. Másik műve: *Erdélyország története* (1866) is megfordult a kezén (*Emberi színjáték*), és kétségtelen hozzájárult erdélycentrikus történelmi szemléletének kialakításához, a német és a török között őrlődő Erdély missziójának igazolásához. Szabó Dezső tragikus fajszemlélete, valamint Ady félreértett ősmagyar-mitosza és a saját, következetes Habsburg-ellenes meggyőződése is olyan tényezők, melyek valamilyen módon e „tragikus öv” felé szorították. A régi nyelvhez való korai vonzalom szintén az indítékok egyike. A nemzeti hagyományhoz való visszahajlás egyetlen korban, egy irodalom életében sem történik céltalanul. A nemzeti múltnak a jelennel való összekapcsolása mindig politikai program függvénye. Németh László korábbi élményét és érdeklődését a *Tanú* munkaterve teszi céltudatosabbá, sejtette már az önkényes hagyománykeresés alapján formálódó tematikát. „A magyarság szerepét keresi; létezése tényén túl értelmet a létezéshez. Az új spanyol írók közül nem egy könyvet írt Don Quijotéről. Rajta át mondják meg, mi Európának a spanyol. Nekünk nincs Don Quijoténk, Petur, Jánosvitéz, Toldi, Móricz Bethlen Gábora, Berzsenyi, Ady csak szilánkok. Művek, alakok, ismeretek, óriási tömegéből kell kihámozni életünk „legitimációját!”⁸ A szilánkokat összetartó belső erő forrásának megnevezéséhez később jut el, de kimondatlanul is gondolt rá évek óta. A „mély-magyarság” a *Kisebbségben* tűnt fel először. Az ötlet Prousté volt, aki a „mély Franciaországot” fedezte fel Françoise-ban, „a népbe süllyedt úri középkorban”, — *Az eltűnt idők nyomában* elképzelt érdekes alakjában. Proust művészi arcképhasolatai, szellemes párhuzamai „egy nemes, félreértett s igen régi francia múlt”-at hordozó népi alakokkal, — amely még a XVIII. századnál is régebbi kort idéz s Mme de Beauséant és Mme de Sévigné-n túl Anne de Bretagne-ra emlékeztet⁹ — erősítették Némethnek a jól ismert magyar múlt iránti vonzódását.

„Leonie, Françoise s a konyhaleány: a combray-i sejt, kicsinyben az egész társadalom, egyben előjáték Proust óriási anyagú szociológiájához, melyben az ő, elemi társadalmi jelenségek nem tisztelik az osztályok ostoba határait s osztályszellemtől függetlenül ismétlődnek legalul és legfölül örök törvények szerint”, — írja Proust-tanulmányában.¹⁰ Proust az arisztokráciában éppúgy a XVI. századi főúr szokásait látja viszont, mint a francia parasztnban. Az előbbi a céljavesztett, emez félreértett hagyomány.

Németh László Bethlen arcképe végén már feltűnik az első utalás, amelyet *A magyar rádió és feladataiban* pontosabban megfogalmaz: „A nép és az urak műveltsége közt mindig volt valami kis átszivárgás. Proustot Françoise, a paraszt-cseléd, a XVII. század főuraira emlékezteti s ha Bethlen Miklós önéletrajzát olvasom s keresem, honnan ismerős az a nyers és mégis szigorú etikettel szabályozott élet, a köznemesség helyére nyomult falusi parasztságra kell gondolnom.”¹¹ A párhuzam kiterjed a Németh családra is: „az egész családot annak a

⁷ Az alakok között szerepelnek pl. a Rákócziak, Cserei az emlékiró, Kemény János, Apáczai, Béldi Pál és a bujdosók, Bethlen Kata, Mikes Kelemen stb.

⁸ *Tanú* I. 1932—33. 63.

⁹ SWANN I., *Bimbózó lányok árnyékában* II.

¹⁰ *Tanú* I. 1932—33. 10.

¹¹ A minőség forradalma. IV. 125.

Bethlen Miklós emlékiratában meglepetéssel viszontlátott régi Magyarországnak a szelleme duzzasztotta, melyet korunkig legépebben a magyar református parasztság véredényei hoztak le".¹² A *Tanú* fő gondolatait összefoglaló *Magyarság és Európa* c. kötetben a magyar történelem körvonalainak jellemzésére a „zord idő” utáni állapotról írja: „s mégis a magyar életnek később, boldogabb időkben, sosincs meg többé az a szeszfoka, mint a XVI. s XVII. századi emlékekben. Kemény és MórícZ Zsigmond nem hiába szálltak le ide, amikor a zsigerekben hordott magyarságról a legsúlyosabbat, a legfontosabbat akarták elmondani.” (68.) A prousti ötlet kiterjesztése által válik nála a magyar parasztság nyelvével és kultúrájával együtt a régi Magyarország igazi őrzőjévé, s lesz a gránit tömb, mely a mai magyarság alapját képezi.

Az egyszerű hasonlatnak szánt „mélymagyarság” mögött Németh László magyarság-szemléletének sajátos fejlődése húzódik, melynek a magyar irodalomból táplálkozó és arra visszaható, szinte kész fejezetét az *Irók a hanyatlásban* sűríti.¹³ Berzsényi már ebből a mélyebb magyarságból csap föl a legmagasabb Európába, s Szabó Dezső Berzsényijének jellemzésekör ölt első ízben tragikus szint. „Szabó Dezsőt a Berzsényi fölött borongó magyar végzet fogta meg elsősorban. Katona, Kemény, Berzsényi, Madách: e négy névben üti le a mély fájdalmas magyar akkordot, mely Berzsényi tanulmányán végigzeng. Ilyen sors másutt is előfordul, de egyedül mireánk jellemző.”¹⁴ Már csak egy lépés, hogy a *Kisebbségben* részletesen kifejtse az asszimilációról, a híg és mély, a törzsökös és a jött magyarságról szóló nézeteit. Lényeges irodalmi vonatkozás a Szeffkú katolikus máriateréziás beállítottságával szembe fordított magyar felvilágosodás, „mely nemcsak voltaireskedés volt, hanem ennek a mély-magyarságnak nagyszerű feltörése, pallérozódása, a protestantizmusnak folytatása”.¹⁵ A kor fővonásainak vázolója után a „kis népek övé”-ben élő magyar nép politikai és faji felkészítésének szükségét állapítja meg. Ennek alapján készül humanista programja, melyben már a mély-magyarság is szerepet kap: „A magyar író legyen a mély-magyarság szava. Ha irodalmunk hibás fejlődésű, ne ijedjünk a tabula rasától. A sok szociális és kultúrfortyogásban elakadtak az alapproblémák, amelyeket Ady és MórícZ felvetett, s az utóirodalom félrehengerített . . . A magyar últban, tájban, nyelvben még mindig rengeteg irodalom-alkotó energia lappang. Féltucat lángészt eltart és felnevel — csak időben találja meg hozzájuk híg-magyarság, sznobizmus, álkurucság labirintjain át az utat.”¹⁶ Németh László az útjelzőket is felállítja.

A régi és a XX. századi összekötő sor a *Kiforgatnak a múltunkból* c. cikkében alakul ki a mélyebb-magyarságtól messzebb vetett, kiidealizált Kazinczy—Kölcsey—Eötvös József vonallal szemben a Berzsényi—Csokonai—Katona-akkord Keménnyel bezárólag.¹⁷ Ötletek tágul és bővül, néha ellentmondó névsorok — ő sem szánta tudományosan elfogadható rendszerező elvnek, csupán a magyar geológiának egyénien értelmezett funkciójára keresett és alkotott bizonyítékokat. MórícZ a „mély-magyarság” érceit öntötte a lélektani-regény nyers formáiba. A „mély-magyarság” első követelője Kemény volt. „Annak, aki meg akarja tudni: mi a mély-magyarság, alig tudok jobbat ajánlani, minthogy őt és Eötvöst együtt olvassa el.”¹⁸

A példák bizonyítják, bőven élt az ötlet adta lehetőséggel, szellemesen, abszurd túlzás nélkül, bár tételei elfogadhatatlanságán ez mit sem változtat. Eltorzítói ellen maga lép fel. „Olyan szót kell húszszor, vagy ötvenszer leírnom, melyet lassan már csak én nem használok” — kezdi a *Fantomok ellen* második fejezetét.¹⁹ Ideje is volt, mert Szabó Dezső gyilkos szatírájá

¹² Tanú 4. 1936. 4. (Két templom közt.)

¹³ Magyarság és Európa. 93.

¹⁴ Berzsényi 140.

¹⁵ Kisebbségben I. 74.

¹⁶ Uo. I. 92.

¹⁷ Uo. II. 183.

¹⁸ Uo. I. 33.

¹⁹ Uo. I. 101.

(A *Mélymagyarhoz* 1942.) ezt a fogalmat teljesen diszkvalifikálta. „Belementetek a kor minderr irányába, minden bolondságába, akár külföldről fújt felénk, akár honi indulású volt... És, Mélyikém: ne mély-magyarkodj.”²⁰ Németh László teljesen leegyszerűsíti a korán elméletté dagasztott gondolatszikrát: „A példakép Bartókék voltak. Mi más volt a „mélymagyarság” például, mint a bartóki minta faji szorongattatásunk sötét éveire az egész magyar művelődés elé például nagyítva.”²¹ És hogy az összefüggés egészen világos legyen általános vonatkozásai-ban is, Kemény-tanulmányához fordulunk: „Ehhez a tizenkilencedik század divatjaiból kimaradt geológiai réteghez, ehhez a mély-magyar világnézethez leérni; kultúránkba ezt is beleépíteni, hogy az egyszerre legyen az egész magyarság háza, — úgy, ahogy azt újabban a zenében Bartókék csinálják — ez volt Kemény Zsigmond célja is a forradalom után.”²²

A „mély-magyarság” eredőit együtt szemlélve, a népi mozgalommal rokon, de attól eltérő jegyek is megfigyelhetők. Egészében véve a népi koncepció — mint arra Kľaniczay Tibor is helyesen utalt²³ számon tartott, korhoz kötött pozitív elemei mellett is, egy történelmileg időszerűtlenné vált irányzatnak a megnyilatkozása volt politikai alapjait tekintve. A haladás főirányától, a proletár szocializmustól való leszakadása, vagy azzal ellentétbe kerülése alkot-ták a művekben is megnyilatkozó ellentmondásait. A népi-paraszti kultúrába vetett egy-oldalú bizodalom, a „mély-magyarság” keresése, irodalmi sikon alkotó erőforrás felfedezését is jelentette, miközben politikai szemszögből a magyar úthoz, a harmadik oldalhoz való bázis gyűjtéséül szolgált. Ami Proustnál arisztokrata szellemeskedés, Németh László számára „forradalmasító erőnek” számított. Azonban ő is észrevette, hogy a mély hagyomány letéte-ményesének, a magyar parasztság felbomlása a kapitalizmus elkerülhetetlen követke-zménye. Éppen ezért meg kell menteni a menthetőt, s általa, a magyar irodalom európai rangra emelhető. „Proust és a Thibault-k, az új irodalom legtökéletesebb művei, két magát túlél-t osztály, az arisztokrácia és a polgárság halotti levele. Nálunk a paraszti kultúra jutott most el a teremtő haldoklás korszakába. Mielőtt az új, akár nagyvárosi, akár szocialista világnak végleg megadja magát, nem természetes-e, hogy törvényeit mégegyszer átpillantja, hogy ami elmúlik, mint élet, mint alkotás hason multhatatlan.”²⁴ Így jöttek létre az ellentmondásokkal terhes népi irodalmi alkotások, de remekművek csak akkor születtek, ha íróik ki tudtak lépni a szűk paraszti-faji szemléletből s a naturalizmus és a kritikai realizmus határain is túl emel-vedve a szocialista realizmus általános elveivel közeledtek.

A népiektől leginkább eltérő vonásra Sőtér István mutatott rá társadalmi drámáinak ismertetésében és *Irodalomtudományunk feladatai a népi írók vitájában* c. előadásában.²⁵ Két-ségtelen, Németh László útját a népi mozgalom színskáláján belül, inkább sajátosan értel-miséginek mint népinek kell tekinteni. Nemcsak azért, mert európai műveltségével kiemelke-dik a népies provincializmusból, hanem egyénien felfogott a „harmadik oldal” alapját képező osztályszemlélete miatt is, mely nem egyszer volt köztünk vita tárgya. A népi íróktól kezde-ményezett őstehetség-kutatás mítosza ellen az elsők között szólalt fel, nem kevés neheztelést vonva magára. A népiek kedvelt foglalkozását, a falu-szociográfia tartalmatlanná váló divatát már 1936-ban gúny tárgyává teszi a *Pusztuló magyarokban*. A népiek saját osztályukban gon-dolkodnak, Németh László, ha korábban a parasztságból merit is, értelmiségi mívoltát tartja szem előtt. Tulajdonképpen ez a magatartás egyik oka annak, hogy a népi mozgalomnak a negyvenes években történt polarizációjakor, egyformán távol tartotta magát a népi jobb- és baloldal álláspontjától. A „mély-magyarság” kimondott értelmiségi módszerekkel történt felfedezéséből a népiek egyrészt a parasztkultúra értelmezéséhez, kisebb mértékben jobboldali

²⁰ Füzetek 78., 20., 24.

²¹ Az értelmiség hivatása. Bp. 1944. 111.

²² Kisebbségben II. 347.

²³ Kort. 1958. 12. sz.

²⁴ Az értelmiség hivatása. 133.

²⁵ Magyar tudomány. 1958. 8—9. sz. 303.

faji túlzásokhoz merítettek nyersanyagot. A „mély-magyarság”-gal átítatott magyar tehetség végzetes borongása, önmagában való őrlése, nem más, mint a kiutat nem lelt vergődő értelmiség előrevetített őskeresése. Hogy a válságos évtizedek és esztendőik nyomai Németh Lászlóban ma is benne égnek, bizonyítja a mély-magyarság motívumának a *Magyar műhelyben* való feltűnése.

Felvetődik a kérdés, hogyan illeszkedik tárgyválasztása a vázolt, szilárd rendszert nem képező irodalom-konceptióba. Régi magyar irodalmi tanulmányait a művek kronológiai fejlődésében külön-külön kell mérlegre tenni. Nagyobb, összefoglaló jellegű mű e tárgykörből nem készült. „Egy író, akit igazán csak az Egész tudott érdekelni, nehezen jut oda, hogy egyetlen írónak egy teljes könyvet szenteljen” — írja *Berzsenyijében* (143). A szétaprózódás a régi irodalom területére érvényes elsősorban. Következménye ez annak is, hogy nem valamilyen rendszeres, tudós szándékkal fordult feléje, amint azt előbb jeleztük, hanem világnézeti érdeklődése ösztönözte. Szenczi Molnár Alberttől az ősi ritmuselméletig, Heltaitól s Bornemisztól a hanyatló magyar nyelvig, Bethlen Miklóstól a módos falusi parasztsághoz, a protestáns Antigonétól a magyar „szigetek”-ig egyfelé visz az út. Ide szorul Balassi a kivert, a kitagadott, s Zrinyi egész kultúránk jelképeként „a várából kiostromolt, versből hadra felvert költő is”. Célja érdekében a régmúlt egy bizonyos területét, a régi magyar irodalomnak csak egy szektorát ragadja meg. Az elaprózott tanulmányokat összefüggően nézve mégis kitűnik érdeklődésének fővonala, a magyar protestáns hagyományoknak kiragadott s ezáltal egyoldalúvá vált felhasználása. Szemlélete közösségi alapon nyugszik, a társadalmi jelenségek nem kerülnek el figyelmét. De az ő közössége faji közösség, s itt tér el lényegében a marxista irodalomszemlélettől, mely a közösséget osztály-kategóriában méri fel. A faji fogalom előterbe helyezése a történelmi és osztályhatárok elmosódásának, a távlatok önkényes kitérítésének vagy leszűkítésének lehetőségét hordozza s alkalmat ad a valóságot megközelítő képnek, egy valóságnak meg nem felelő keretbe történő beállítására. A továbbiakban témaválasztását vázlatos fejlődésrajzba ágyazva igyekszünk megvilágítani.

3.

A *Tanú* előtt, a pályakezdés éveiben a régi irodalom területéről több, néhány oldalas írása jelent meg. A sort Balassa Bálint nyitja meg Csokonai és Petőfi élen. Ebben a kis arcképben semmi olyan nincs, amit az akkori irodalomtörténet ne tudna. Friss, könnyed stílus inkább a felületen való mozgás, kedv ébresztés Balassi olvasásához, annyit nyújt, amennyit célja követel. Karácsonyi Sándor ifjúsági lapjának (*Erő*) készült. A befejezés szabódezsői tónusa azonban elárulja kezdő lépéseinek, tapogatózásának irányát. „Magyar költő volt. Magyar, mert a magyar ritmusba és a magyar szomorúságba rögződik költészete legmélyebb gyökereivel. Magyar: mert főúr létére is bitang volt hazájában, rágalmazták és úgy végezte, ahogy annyi jó magyar: kitagadva.”²⁶

A *Protestáns Szemlében* kortársairól írott arcképei és bírálati közben jelenik meg *Molnár Albert zsoldárai és ritmikájuk* c. tanulmánya 1928-ban. Szenczi Molnár Albert neve már a *Faj és Irodalom* c. előadásában is felőtlt benne: „Mire tanítottak a Szenczi Molnár Albert zsoldárai, ősi magyar ritmusok foszlányait hozván el gyermekkoromba?”²⁷ A kálviniista magyarság pátozába öltöztetett zsoldárfordító művének és költői tehetségének jellemzése során fejtegeti első ízben ritmuselméletének tételeit. A „ritmikai eleve elrendelés” Molnár Albert és Ady „speciális nemzeti erőt” megmoccantó párhuzamában felbukkan már. A későbbi kidolgozott két összetevőről van itt szó: egy ősi tagoló és egy idegen időmértékes ritmikai elemről, melyek közül az előbbi felülkerekedése az igazi költői alkotás biztosítéka szerinte.

²⁶ Készülődés II. 54.

²⁷ Uo. I. 36.

Ady összes verseiről (1930) írt bírálatában az ősi erőt őrző magyar talajt is felfedi: „Ady nyelvében és ritmusában kétségkívül a XVI. sz. e legmagyarabb századunk szele zúg.”²⁸ A „mély-magyarág” bevezetésével kialakul a magyar jelleget igazán képviselő költők lánc, költészetünk „mély-magyar” gerince, annak a feltételezett elvnek az alapján, hogy a versforma e mély, népalkati erők közül a legmélyebb, és ennek verstani téren is ki kell derülnie.²⁹ E bizonytalan alapokon nyugvó ritmus-elmélet vitatására, ismert forrásainak cáfolására a dolgozat most nem térhet ki.

A *Protestáns Szemlének* „Az irodalomtörténet margójára” rovatában régi tárgyú rövid terjedelmű tanulmányainak egész csokrárt teszi közzé.³⁰ Szinte kivétel nélkül értékes megnyilatkozásai Németh László érlelődő tehetségének.

A *viszolyi biblia*, *Sylvester nyelvtana*, *Heltai prózája* és *A debreceni disputa* „Az irodalomtörténet margójára” írt cikkek legjobbjai közül valók. A Szemle már Németh László jelentkezése előtt is változatos régi tárgyú anyagot közölt, s az ő bekapcsolódása egy kialakult szerkesztői elgondolásba illeszkedett. „Néhány hónap óta mindennapos olvasmányaim ezek a korai magyar prózaírók” — írja Heltaival kapcsolatban. Kosztolányi olvasása közben (1929) is ott kísért a régi irodalom nyelvi élménye. „Úgy olvasom, mint a XVI. század íróit, akiktől nyelvünk feledt hajlásait lesem el . . .”³¹ Friss olvasmány-élménye és átélése, lendülő stílusa már magában véve új szín a szokásos szemlerovaton. „Nem kell hordószám inni, néhány pohárka is elég, hogy e próza zamatára rájőjj. Olvasd el Heltai Hálójának egy-két fejezetét, vagy amit Magyarai írt az Ország romlásának okairól, s ott marad az íze a szádban, nem téveszted el évek múlva sem. Erős, jellegzetes íz ez, épp oly jellegzetes, mint amilyen nehezen elemezhető.”³² Az új esztétika meghirdetésére készül fiatal író vállalkozik a nyelvi elemzésre. Igazán eredetivé mégis a konzervatív szemléletnek való hadüzenete, s az elavult sablonokból kitörni akaró vérbeli esszéírói tehetsége teszi. „Miért induljak a múltba másoktól kölcsönzött általánosításokkal?” — mondja imponáló magabiztossággal a *Sylvester nyelvtana* bevezetőjében. Későbbi tanulmányírói módszerére jellemzően nem bízza magát a „Zeitgeist”-et illusztráló összefoglaló kortársi művekre, nem bízik a pozitívizmus dokumentumaiban, s a szellemtörténet konstrukcióiban.

E tanulmányokban lemérhető az induló Németh László finom esztétikai látásmódjának tágulása, s a művek társadalomtörténeti összefüggéseinek elemzésére való hajlama. Példárára *A viszolyi biblia*, mely protestáns pátosza mellett is kiválik a jubileumhoz közelgő irodalomból. Még erőteljesebben érvényesülnek e szempontok *A debreceni disputában*. A vallási igazságok szenvedélyes keresése, az egyéni intrika mellett a szociális érdek is ott rejtőzködik a hitviták mögött. A befejező részben a régi irodalomra vonatkozó műltszemlélet bírálatában jelen van a modern szellemtörténeti irányzat hatása is. A Beöthy és Riedl iskola s az utódok munkássága nem jutott el a feldolgozásnak a Németh László által megkövetelt igényéig: „Az irodalmi jelenségek hajdani fontosságát, a múltban a jelent nem tudjuk éreztetni . . . Nem vagyok irodalomtörténész, Az én törekvésem a hajdani aktualitást idézni fel a halott jelenségekben. Hiszem, hogy az időtlen szellem szemében nem minden dadogás, ami egy későbbi kor ízlésén át annak látszik. A tizenhatodik század az emberiség egyik legösszeszöttebb, legtöbb arcú kora. Emberi szenvedély, hit és akarat irányában is túlméretezettek. Hiányozhat-e írásaikból az az életbőség? S ha nekünk nem is világítanak, nem voltak-e hajdan igaz szikrák, erős életek, kipattant fényjelek. Inkább növezzem meg a múlt dolgok fontosságát, minthogy adattá kicsinyítsem őket. A nagyítás közel hoz!”³³ Az előző tanulmányok is ennek a módszernek a

²⁸ Uo. I. 258.

²⁹ Magyar ritmus. Kisebbségben I. 140.

³⁰ Protestáns Szemle 1929. évf.

³¹ Készülődés I. 322.

³² Protestáns Szemle 1929. 180.

³³ Uo. 267.

jegyében készültek. Jelentőségüket ugyan megnövelte, de a nagyítás, mivel a lényeges mondani-
való kiemelését célozza, nem vált torzítássá. Ez a periódus Németh László termékeny időszaka,
irodalmi érzékét lekötik a nyelvi-esztétikai megfigyelések, szándékában új igényeket támaszt
a huszas—harmincas évek akadémikus irodalomtörténetírásával szemben. A társadalmi—
politikai kérdések, a magyar és az európai fejlődés égető problémáiról kifejtett nézetei még nem
sűrűsödtek kezdetben laza, majd egyre jellemzőbb gondolatláncná, s nem hatottak zavarólag
irodalmi tanulmányaira.

A *Készülődés* időszaka (1931-ig bezárólag) érdekes képet ad Németh László indulásáról.
A kötetek felosztása eléln vetíti érdeklődésének főbb területeit. A *Nemzedék születik* és
A *Nyugat írói* a hazai irodalmi élet analizisét adja. *Egy új nemzedék esztétikája* pedig a prog-
ramadás közelébe jutott el. „A vélemény-szabadságnak, úgy látszik, jóidőre befellegzett. A
demokrácia lassan szülőhazáiba szorul; erős, elszánt kisebbségek lökik félre az ernyedtt, ön-
magát gúzsbakötött többségi politikát; a 'direkt akciók' kora ez s egyben a szellemi megféleml-
lésé: akik az országok kormányzására vállalkoznak, nem tűrik meg portájukon a gondol-
kozás állandó tűzveszélyét.”³⁴ Az irodalomba is betört szellemellenes hangulatnak tulajdo-
nítja, hogy az írókat a szembenálló világnézetek valamelyikéhez való csatlakozásra szólítják fel.
Az európai utazás tapasztalatai benne is felvetik a kérdést: „Miért nem akarnak az írók a
szemköztt álló világnézetek — az amerikanizmus, fasizmus, bolsevizmus — valamelyikéhez
csatlakozni? Valéry, Gide, Proust, Ortega, Joyce a polgári esztétika hatásos európai utasai
a nemcsatlakozás hívei, s a művészet belső területei felé törnek. „Az író csak úgy szolgálhatja
a művészetet, ha megőrzi önállóságát” — vonja le műveikből a látszólag célravezető, de való-
jában hamis tanulságot; az igazi író „e gondolat-típró korban” behúzódik a szellem belső
szférájába és nem adja el „becsületét” a politikai mozgalomnak. Ezen a ponton alakul ki,
és bonyolódik később a nagy életművet befolyásoló ellentmondás, első fokon a művészi maga-
tartás meghatározásában: a nemcsatlakozásban, majd egyetemesebben: a minőség-forra-
dalmában.

Égészen más értelmet nyer ugyanis az írói magatartás a fenti polgári írók esetében és
más tartalmat kap Németh Lászlónál. A kötet élére kiemelt tanulmányok, melyekkel mintegy
menetrendet kíván adni az 1926—1931. évekhez: az *Ihlet és ügyesség, Nép és író, Népiesség
és népiség, Faj és irodalom, Új reformkor felé* — a néppel való elkötelezettség maradandó bizo-
nyítékai. De aki a nép oldalára áll Magyarországon a 30-as években, annak óvakodnia kell a
szubjektív igazságoktól, önfeláldozó életeszmenyének, vélt igazságának a történelem által
napirendre tűzött sorsdöntő tényezők fölébe helyezésétől. A polgári esztétika adhatott Németh
Lászlónak ösztönzést művészi látókörének szélesítéséhez, de nem adott egyetlen szempontot
sem a világméreteken is hullámzó osztályharc hazai vetületének helyes felismeréséhez, az
elbukott forradalom utáni szellemi zűrzavarból való végleges kijutásnak alkotó útjához.
Pedig Németh László az ebből való kilábalásra készülődött, keresve a lehető megoldásokat
— amint erről az *Ember és szerepe* (1934) és említett tanulmányai számot adnak.

Szabó Dezsővel örökös harcban áll s úgy érzi, leszámolt hatásával, de a fullánkok benne
maradtak. Az *Ihlet és ügyességben* a Berzsenyi „végzetes tragikus ihletettsége”-vel jellemzett
magyar irodalom nem a szabódezsői tragikus magyarság akkordjának leütése? A *Faj és
irodalom* sem más, mint Szabó Dezső fajbiológiájának cáfolása egy nem egészen világos nyelvi,
erkölcsi, történeti, kulturális tényezőkből álló bonyolult fajfogalom szintézisével. Új és régi
fogalomzavar. „Két egysorsú, egyfájdalmú és egykincsű testvér ők: a magyar tehetség és a
magyar nép. Egyikük sem számított itt soha”³⁵ — summázza az osztálytársadalmakra min-
denütt jellemző, de sajátos magyar sorsul felfogott tanulságot. Az *Új reformkor felé* a magyar
fátum feloldó ígértétét tartogatja, melyben az író fölfedezi erőinek forrását, a föld népét, és

³⁴ *Készülődés* I. 202.

³⁵ Uo. I. 28.

életereje bizonyítékát, a magyar irodalmat. Irodalmi értelmű nacionalizmusa nagy szerepet szán a népi erőkből megújuló magyar irodalomnak a jövő magyar politika alakításában is. „Ki segíthet a magyar népen, ha nem a magyar író?” — mondja ki naiv elszántsággal a bevált-hatatlan illúziót.³⁶ Egy nagy magyar szintézis álma lebeg előtte, „amilyen Goethe kora volt a németnek s az oroszoknak Dosztojevszkijé”. Nép és író, népiesség és népiség, próbálja tisztázni a fogalmakat és megjelölni az író feladatait. József Attila a *Kortárs* 1930. augusztus 25-i számában „a páratlanul zavaros, elveket még elnagyolt vonalakban sem sejtető Németh Lászlót” említi egy megjegyzésében.³⁷ A marxi osztályszemlélet világánál József Attila korán felismerte az induló irodalompolitikai vállalkozás kudarcát, melynek előérzete néhány év múlva Németh Lászlóban is felmerült.

4.

Babitscsal való szakítása és az irodalmi életben bizonyosfokú elszigetelődés zárja a *Készülődés* fejezetét, melyet a tájékozódás éveit követnek. Erről a korszakáról a *Tanúban* foglalt tanulmányok adnak számot (132—1936.). Egyetlen régi tárgyú írása 1934 februárjában jelent meg a *Tanú* VII. számában.

Esztétkai érdeklődését túlszárnyalja az „általános emberi” és a társadalmi kérdések boncolásának szenvedélye. (*Uj enciklopédia felé.*) Így jön létre *A minőség forradalma*, a marxizmus nélküli szocializmus ideája, a túlsúlyra jutott polgári gondolkodók műveinek hatása, valamint a marxizmussal való hadakozásának összegezéséeként. Ezzel párhuzamosan a hazai sorskérdések megoldására is kialakul elképzelése: a harmadik oldal, mint az egyedül járható magyar út (*Tanú* 1934.), mely nem más mint az *Ember és szerepben* emlegetett „Harmadik Magyarország”, az „új nemzedék” útja. Hogy egyenesedhet ki a magyarság? — teszi fel a kérdést a *Debreceni káléban*. „Hagyományai belső udvarára kell húzódnia, legjobb életnedveit kell fölszivattyúznia magába. Van magyar sors s voltak e sors széljárásában lengő életek: ezeknek az izgalmát és erejét kell átértesztenünk magunkon. Át kell építenünk társadalmunk hatalmi struktúráját, hogy a gerinc megint a test középvonalába kerüljön s olyan vezérlő réteget kell uralomra jutatnunk, melynek tudomása van a testről és helyzetéről.”³⁸ Bizalma a lappangó jobbokban és a maradék népi erő kiaknázásában, a magyar múlt hagyományai-ban van. Mintha a *Tanú* munkatervének hangja csendülne újra, melyben már figyelmeztetett arra, hogy „a ma szellemi tájképe mögött számontartja a geológiai erőket, a múltat”. Erre a gondolatra hivatkozik Bethlen Miklós-tanulmányának kísérő jegyzetében, amikor hozzáfog egy hősi alak jellemének megörökítéséhez. „A magyarságnak vannak nemzeti hősei, de nincs egy nemzeti hőse; talán az Arany Bolond Istókjában vesztettük el, aki az lehetett volna. Munkatervemben a „hungarológiára” bízom, hogy ezt a hőst, ha már az élet és művészet elaprózta előlünk, legalább mint eszmét múltunkból integrálja. Idáig adós maradtam ezzel a kísérlettel. Ez a Bethlen Miklósról szóló tanulmány azt bizonyítja, hogy nem feledkeztem róla meg.”

A minőség forradalma III. kötetének címe: *Magyar Szellem*. Arany János és Ady előtt Bethlen Miklós foglal helyet. A Bethlen arckép igazi esszé, témája alá van rendelve egy általános érdekű elvnek, melynek tulajdonképpen megszületését köszönhetette. A bevezető sorok spengleri gondolatokat sejtető nyomai a „sűrűbbvérű magyar író”, egy Kemény vagy Móricz által fölfedezett „tragikus öv”-höz, az erdélyi fejedelemség másfél századának felidézéséhez szolgálnak átmenetül. „Ez a kis ország két világhatalom közt fuldokló életével, maga is egy vergődő, tragikus egyéniség, s az országon belül minden erdélyi egy parányi Erdély, az éberségek, félelemnek és elszánásnak ugyanabban a száz irányú tréningjében. Bethlen Gábor

³⁶ A Bartha Miklós Társaság 1929. febr. 27-i Magyar föld estéjének bevezetőjében.

³⁷ Kritikai kiadás III. 77.

³⁸ *A minőség forradalma* IV. 11.

uralma, — melyben a másfél század önmagát felülmúló értelmet nyert — az egyéniség diktátúrája az egyéniségek fölött; viharokra emelt nyárderű.”³⁹ Ez a közeledés egymagában is példája a nemzeti specifikum megragadása módjának. Történelmi érzéke azonban nem hagyja teljesen cserben, mikor beállítja hőstét a XVII. századi Erdély dióhéjban jellemzett társadalmába s így az arckép tragikus jellege, a megtört életpálya realisabb megvilágításba kerül. Az arcvonások közül egyesek mélyebben vésettek: Bethlen Miklós kútfő, az erdélyi művelődés harcoss politikusa és írója, folytonos kézi harcban megedzett magyar típus, a magyarság önismeretének egyik legfontosabb forrása — ez a fővonás. Ő őrizte meg leghívebben a „királydrámás” korszak hangulatát, az uralkodáshoz értő főúri rend vitalitásának koronatanújaként. „Kiveszett-e teljesen a magyarságból ez a búneiben alámerülő, de búneiben és erényeiben mégis sorsunkat és fajtánkat tükröző erdélyi főrend? Bethlen Miklós könyve megvan, s a könyv, ha nem is élet, de spóra, mindig föléledhet, mihelyt van, akinek fontos a benne alvó hagyomány.” (15.)

A tanulmány legfőbb célja ennek az alvó hagyománynak a felélesztése, a magyar múlt feltámasztása. „Ha Bethlen Miklósról beszél az előadó, a magyar jelleg egyik kimeríthetetlen forrását szerettesse meg” — írja néhány hónappal később *A magyar rádió feladataiban*, melyben a történelmi önismeret egyik forrásaként a Régi Magyarországot, a XVI—XVII. századot, „a magyar vitalitás korát” jelöli meg. Az a tény, hogy Erdély legműveltebb főúranak bukását a feudális anarchia haladással szembenálló erői készítették elő, Németh Lászlónál nincs kidomborítva. Nála Bethlen Miklós sorsa az említett erdélyi tragikummal, a magyar sorssal azonos. Az uralkodó rendnek faji sorsközösségként való felfogása következtében sem a Bethlen és az osztálya közötti, sem pedig a helyzet által meghatározott egyéniségének ellentmondásait nem tudta felderíteni. Éppen az nem vált világossá tanulmányában, hogy az erdélyi feudális főurak ármánykodásának lett az áldozata. Az osztályhatárokat elmosó, erdély-centrikus — a van magyar sors — beállítás, a hibapontok és téves elméletek forrása.

Bizonyos, hogy az 1658-ban tragikus bukással véget ért, korábban azonban európai tekintélyre szert tett önálló erdélyi fejedelemség, melyet joggal tekinthetünk a nemzeti függetlenségért vívott harc támaszának, nem valami sajátos magyar specifikumból fakadó képződmény, hanem az európai helyzet alakulásának függvénye. Nem tulajdoníthatjuk az erdélyi fejedelemség emelkedő szakaszát a magyar főúri rend vezetőképességének, hiszen a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idején kordában tartott feudális oligarchia éppen az ellenkezőjéről tett bizonyosságot, mikor korlátlan hatalomhoz jutott a hanyatlás évtizedeinek elnevezett periódusban. Pamlényi Ervin helyesen mutatott rá történelmi szemléletmódjának egyik összetevőjére, a XVI—XVII. századi magyar történelem megítéléséből fakadó fenti nézőpontjára.⁴⁰ A kiszűrt esszencia, a „tragikus magyarság”, habár a régi tárgyú irodalmi tanulmányokban nem nyomul előtérbe, légkörre ott kísért, csak nem uralkodik el, mint Berzsenyi, vagy Kemény arcképének megrajzolásánál.

A Bethlen kép történelmileg nem hiteles, de azért, hogy kisajátított történelmi forrásértéke mellett irodalmi jelentőségét és európaiságát felfedezze, hozzájárult Bethlen emlékirói, művészi értékeinek felszínre hozásához. Szép nyelvi jellemzése mellett többnyire élet-története fontosabb mozzanatainak összefűzéséről van szó, s az egész a vázlatosság benyomását kelti, mintegy tükrözi a tanulmányíró szándékait. Ha azonban a Beöthy vagy a Pintér-féle irodalomtörténetre gondolunk, feltűnik újdonsága. A marxista irodalomtörténetírás Bethlen Miklós új arcképének megrajzolásakor Németh László tanulmányára is támaszkodott. Ugyanakkor amikor az *Önéletírást* a XVII. századi erdélyi próza csúcsára emelte, a történelmi háttér helyes bemutatásával pontosabban jelölte meg politikai szerepét és érdemét. Felhívta a figyelmet a saját osztályáról, az uralkodó főúri rendről adott éles bírálatára, melyet *Imád-*

³⁹ Uo. III. 6.

⁴⁰ Magyar Nemzet 1958. szeptember 21.

ságos könyve tartalmaz. Az osztályszemléletre helyezett vizsgálat egyben a faji szemlélet bírálatát is megadta s Bethlen hiteles arcképét valóságos történelmi keretbe állította.

A *Tanú* hátralevő éveiben a nagy remények és a kiábrándulás évei következnek. A reformtörekvésekbe vetett hit és az Új szellemi front ábrándjainak szétfoslása Németh László életútjának egyik fontos állomását jelzik. A *Válasz*, a rádió, a reform, a kényszerű magány elhagyása a mozgalomért, a magyar írók és a nép nagy becsapása után a *Tanú* mellett megjelenik a *Sziget*, és új mottó kerül a *Tanú* 1935. évf. elé: Vissza a belső körre! A mozgalomba leszállt „szigeti ember” elismeri, hogy az ütközetnek vége, de harcát visszavonulva sem adja fel; vissza a közéletből, a „sziget”-re, „hogymésem mondhassek az embereknek”. A kötet ugyan az égető magyar gyakorlat jegyében készült, a csalódás végleges. A következő évfolyam még utócsatározás, s a *Tanú* megszűnése az első kézzelfogható figyelmeztetés a harmadik út járhatatlanságára. „Itt élek Budapesten, de szívemben emigránsa vagyok az országnak, s szívem jóvoltából emigránsa az életnek. A Tanút nem bántam meg, a Tanúért büszkén bünhődöm, — de a Tanút tovább nem írhatom” — mondja kemény önbírálattal s az apostol makacsságával az utolsó lapokon, és zárószavaiban feltűnnek új munkatervének körvonalai, az *Utolsó kísérlet* tematikája.

5.

A *Bogárdi diójtól* (1936) az *Utolsó Kísérlet* tervrajzáig (1939. Téli hadjárat) eltelt három év valóban a művészé érése ideje. A *Pusztuló magyarok*, VII. *Gergely*, *Papúcs*hős, *Cseresnyés*, *Bűn*, *Kocsik szeptemberben*, *Alsóvárosi búcsú* és *A szerdai fogadónap* jelzik szépírói tehetségének kibontakozását. Hogy ezek a művek a *Tanú* időszakának bírálatát is tartalmazták, arra már mások is rámutattak. Pár esztendő távlatában ő is tisztábban látja ezt az utat, mint a *Tanú* zárószavában. Az *Utolsó kísérlet* tervrajzában írja: „Amit hivatásomnak hittem, elengedett. A magyar koncepció, mellyel életünket és államunkat akartuk újra szabni, az 1935-ös eseményekkel elszalasztotta az alkalmas percet; szoltunk s a hazai burleszken túl a világtörténelem morgása felett. Még nem volt világos, hogy ki lesz sorsunk gazdája, de az világos volt, hogy a magunkban kiérlelt eszmék nem.”⁴¹ Ezután a felismerés után kezdett hozzá „egy tragikus pálya ürügyén” az utolsó leltár készítéséhez, melyben minden magyar réteg felvonul bonyolult jelenjével és túlélt múltjával. A hét részre tervezett mű monumentális záró akkordja a magyar társadalom reformjának elbukott kísérlete, és a magányos, testében-lelkében megrokkant Jó Péter tragikus halála. Tisztuló látása nemcsak önbírálatából, hanem az ország erőinek egy reálisabb tömörüléséből, a Márciusi Front programjából is táplálkozik. Az MSZMP állásfoglalása, mely ez időszakot, a 35—38-as éveket a „népi” mozgalom fénykorának nevezi, érvényes Németh László pályájára is.

A regényciklus azonban a *Másik mester* után abbamarad, a terv elejtett számai későbbi társadalmi drámáiba szövődnek, s Jó Péter megdöbbentő bukása talán a Sámson-dráma szimbólumában testesül meg. A megszakadás okairól, egyben a *Kisebbségben* kötetébe foglalt tanulmányok háttéréről ő maga mondja: „A sors is gyorsabban fogott körül bennünket magyarokat — semhogy a nagy megpróbáltatásra elő ne próbáljuk készíteni az ifjúságot, amelynek a boldogságára nem törhettünk. Aki már elég mesze hitte magát az élettől s még elég messze a haláltól, sokkal jobban bele van gabalyodva életbe-halálba, — semhogy egy ilyen messziről-felszámoló könyvhöz a békéje meglegyen.”⁴² Ezért kezdődik újra a „közjáték” a régi szerep sötétebb színpalakkal; „a veszély lett nagyobb s nem az alkalom kedvezőbb” jelzi a német fasizmus hazánkat fenyegető árnyát, s az ország jövőért való aggodalmát. A *Kisebbségben* uralkodó jegye a humanista elemektől átszőtt sajátos nacionalizmusa, a már korábban említett erkölcsi tartalmú magyar faj-fogalom lesz, az embertelen fasiszta faj-

⁴¹ Téli hadjárat 107.

⁴² Uo. 112.

elmélettel s annak hazai hordozóival szembeni védekezésésképpen. E viszonylag pozitív tényezőhöz hasonlóan értékelhető a magyar protestantizmus irodalmi hagyományainak, a függetlenségi gondolatot erősítő, németellenes éllel történő felhasználása is. Ez a fajta nézőpont ugyanakkor akadályozta műtszemléletének helyes kialakítását és osztályfelfogása ellentmondásainak tisztulását; károsan befolyásolta írói célkitűzéseinek és magatartásának meghatározásában; művészi terveinek végrehajtásában.

Nemcsak tanulmányai, regényeibe is beleszővődnek a fajti motívumok. A szerdai fogadónapban a Barbiant körülvevő szellemtörténeti milieu-rajza s *A másik mesterben* benyújtott egyetemi dolgozat témája — „A magyar vallásos érzés állandósága a századokon át” — nem választható el az író érdeklődésének területétől. Az eredeti ideiglenes cím „A középkor magyar vallásossága” lett volna, de ő a vallásos érzés történetét akarja megírni, Szent István Intelmeitől máig, Adyig, Jó Péterig. Mint mondja, „Berzsenyiben, Keményben is ez az anyag száll egyre modernebb áruhákba, hogy Adyban egész útjára visszaemlékezzék. . . én magam körül és magamban találtam meg a középkort, apámban, anyámban, Molnár nagymamámban . . . azt a forró középkort, aminek kövein még ma is rajt áll, ami Magyarországon ép és erős.” (I. 171.) A *Kisebbségben* idején, amikor a „parasztkultúra” a nagy népi tartalékot képezte elgondolásában — Pázmány, Bethlen Kata, egy Bornemissza, vagy egy Bethlen Miklós azért volt „népibb” író, mint az utódok közül számosan, mert közelebb álltak ehhez az ősi közelethez, a magyar „fajmeleg”-hez. Romlott vagy épült a magyar nyelv? — teszi fel a már megválaszolt kérdést. Korábban is hivatkozott rá,⁴³ itt is elmondja Móricz két mondatával: „Úgy tűnik fel nekem, hogy a Bornemissza nyelve a kristálytisza forrás, ahogy felbugyogott a magyar faj sziklájából. Azóta csak romlott a magyar nyelv”⁴⁴ A tartalmában helyt nem álló megállapításnak azonnal leszűri a következményét: „A magyar nyelv titkos súlypontja a régiségben s a régiséget őrző népnyelvben van.” Szerinte a nyelvújításnak s a XIX. századnak eredendő hibája, hogy erről az ősi talajról elrúgta magát. A nyelvfejlődés törvényei ellentmondanak ezeknek a nyelvészek által is dilettánsnak tartott nézeteknek s cáfolatul elegendő a *Nyelvünk a reformkorban* c. kötet (1955.) tanulmányaira hivatkozni.

A regényben szabadjára engedett képzelt a tanulmányokban is hasonlóan szárnyal. *Berzsenyi* könyvében mai helyzetérzése, Bethlen Miklós és a familiáris párhuzam, Péter bátya a *Magam helyetben* a felemelkedés hőskorának paraszt Széchenyije, és mi más lehetne Árva Bethlen Kata mint a *Gyász* hősnője. „Ez a Bethlen Kata az én asszonyaimból való, s ha nem, közbűk költhető. Már hallom is torkából a Kurátor Zsófi hangját, amint magukra s házasságukra az átkot mondja” — bővíti a kört új művében.⁴⁵

6.

Bethlen Kata Németh László legkedvesebb írásai közé tartozik, emlékiratáról és levelezéséről, mint az életében fontossá vált műről emlékezik meg. „Vannak irodalmi terveim, melyek húsz-huszonöt éve már, hogy ebben a könyvtárcskában megfogantak, s hét—nyolc metamorfózison átmenve ma is eleven még a zaklatásuk” — idézi ifjúkori élményét Szilágyi *Vértanúk a magyar történelemből* c. könyvére lelve az apai könyvtárban. (285.) Nem véletlen műve, hogy a negyvenes években újra rátalált Bethlen Katára. A protestáns irracionálisztól fűtött, művelt főúri alak nagyszerűen beleillett hagyománykereső elképzelésébe, szerves folyománya annak a hagyományfeltáró munkának, melyet az előbbi részben jeleztünk. A múlt előremutató alakjait előszeretettel fedezi fel egy szűken értelmezett magyar protestáns hagyományban, ugyanakkor az irodalomtörténeti jelenségeket remek ösztönnel megfigyelve egy helytelen hagyománykereső koncepció ellenére is eredményekre tudott jutni. Bár világ-

⁴³ A református énekeskönyv. *Kisebbségben* II. 275.

⁴⁴ *Kisebbségben* IV. 335.

⁴⁵ Uo. II. 287.

méletében, társadalom- és irodalom szemléletében az ellentmondásos tényezők erősen kirajzolódnak, sikerrel alkotja meg egyik legszebb és a régi irodalom szempontjából is értékes tanulmányát.

Egy évvel korábban jelent meg a *Protestáns Szemlében* Kiss Tamás írása Árva Bethlen Katáról. Kiss Tamás szemlélete általánosítható a szakirodalomra, melynek két jellemző vonása van: Bethlen Kata megmarad vértanú mezében s protestáns pátosza szinte az eleve elrendelésig ível; műveit nem tartja irodalomtörténeti jelentőségűnek, annál nagyobbra becsüli vallásos írói ténykedését. Németh László tanulmányában rámutat az irodalomtörténet-írás mulasztására és tévedéseire Bethlen Katát illető értékelésében. Pintérnél még az emlékirók minoresei közül is kiszorul és csak az imádságírók között kapott helyet. Beöthy a nevét említi, a főúri hölgyet, akinek Bod Péter udvari papja volt. Szekfű XVIII. századában neve sem lelhető fel. Szerb Antal „Blickdiagnózis”-át idézve a szellemtörténészek semmitmondó módszerét kifogásolja.⁴⁶ Megállapításai a szakirodalomban való jártasságát, a források és kiadások ismeretét árulják el. A feldolgozatlan és a század elején az irodalom fejlődésmenetébe még szervesen be nem állított régi magyar irodalomról a negyvenes években egészen más kép kezd kialakulni, mint azt a század elején felnövő generáció megismerte. Bornemisza Pétertől Bethlen Katáig egyre több életműről fújják le az évszázados port. Németh László egy „teljesebb látásmód” munkálása közben fordul a „kincselő múlt”, e régi századok vallásos irodalma felé, jogosan bírálva a pozitívizmus módszerét, mely nem tárta fel e kor alkotásainak műfaji jegyeit, s nem szentelt elég figyelmet nyelvi, esztétikai szempontú vizsgálatukra.

Az életrajzon elindulva fedezi fel Bethlen Kata életének és egyéniségeinek drámai göcseit, rámutat vallásos életének társadalmi összefüggéseire, s feloldja a Szilágyi által elrajzolt vértanúság alól. A vallási ellentétek, az erőszakos térítés mögött felfedi a Habsburg törekvéseket s felekezeti viszályba burkolódzó anyagi, világnézeti és osztályérdekeket. Helyesen állapítja meg, hogy Bethlen Kata „maga vallása” és az „idegen vallás” a független erdélyi múlt és a német világ, a vallási türelem és a hiten vett erőszak összeütközése. A figyelmet az egyes imarészletek lírai hangulatára, a személyes hang feltörésének megragadható momentumaira és az életírás irodalmi értékeire irányítja. A közben vizsgált leíró részletek, mint a sorostélyosi tűzvész, a hévízet árvíz, a húsvéti bárányszentelés elemzésének summájaként elfogultan állapítja meg: „Aki ezt az életrajzot írta, nemcsak nagy lélek, de nagy író, Mikes és Faludi közé illő. Írásában kevesebbel marad el mögöttük — mint amennyivel léleekben fölülmúlja őket. Őt ismerve — eggyel több okunk van a tizenharmadik századot Magyarországon is a művelt próza századának tekintenünk. E három író a század elején, Kármán és Kazinczy a végén: előkelőséget, numerósítást, ápoltságot aligha tanulhatnának a tizenkilencedik század íróitól. Bethlen Kata lelket sem.” (302.)

A bő prédikatori irányt karcsúsító úri fölény és elegancia — szellemes jellemzése Bethlen Kata prózájának s nem egészen alaptalanul felfedezni véli benne a Mikesben is csodált erdélyi elbeszélőt, — mondván —: „Mikes Kelemen nem a franciáktól tanulta el, ami a legjobb benne.” Ennek a Mikes-irodalomban nem általános elvnek a leszögezésére Bethlen Kata levelezésének olvasása is készítette. A levelezés nyelvi szépségeinek felfedezésével az élmény hatása alatt váratlanul előkelő helyet biztosít a protestáns Antigonénak, — erdélyi Sévigné asszony-nyá való emelésével. A hasonlat ellentmondásában is érdekes. Bethlen Kata levelezésén kívül eddig valóban nem ismerünk olyan magyar főúri hölgyet, akinek levelezése ennyire közel került volna a kor irodalmi színvonalához.

Irodalomtörténészek számára túl merésznek tűnik Németh értékelése. De túlzása mellett is olyan kérdésre hívta fel már akkor a figyelmet, melyet azóta sem méltattak érdeme szerint. A régi századok levéltudomány mind ez ideig feldolgozatlan. Beöthy után alig foglalkoztak vele pedig azóta tetemes anyag látott napvilágot. A főúri levéltárak irodalmi szempontú

⁴⁶ Uo. II. 305.

vizsgálata meglepetésekkel szolgálhatna. Bethlen Kata mint levélíró tehát nem oly elszigetelt jelenség, mint az Németh tanulmányából látszik, hanem régebbi hagyomány és egy kialakult főúri levéltípi folytatója, melynek irodalmi értéke és jelentősége még nincs pontosan megállapítva. Bod Péter a „Tiszta, fényes, drága bíbor” c. búcsúztató versében megemlékezik a kisudvarról, melynek középpontjában többszáz magyar könyvével állt Erdély akkori legműveltebb főúri hölgye, a francia novelláig terjedő érdeklődésével. Erdély történelme folyamán, Bethlen Gábortól, sőt Báthory Istvántól a hanyatlásig — bizonyos szakaszokban fejlett udvari élet virágzott, s alkalmas lehetett a nyelv állapotához mért hajlékonyabb, műveltebb társalkodói nyelv továbbéléséhez. Az erdélyi és magyarországi életkörülmények pompás képbontakozhatna ki ebből a hatalmas forrásanyagból, rekonstruálva a tablót, melyet az ismert történelmi okok következtében az irodalom nem mindig tudott nagy alkotásokban megörökíteni.

A Bethlen Kata és Mikes párhuzam nem erőltetett. Van ebben a levelezésben, különösen a Teleki Pál öcsém uramnak szóló levelezés kötegben néhány valóban „mikesi báj”-jal és részletességgel, már-már kedvtelésből fakadó levél, s az írás örömeire valló eleven részlet. „Igazán levélhang minden szónokiasság nélkül . . . Irodalmi szándéka nem lehetett e levelekkel, nem úgy, mint Mikesnek vagy később Kazinczynak; az író azonban kimutatta magát irodalom nélkül is. Leveleiből könnyű volna egy kisebb gyűjteményt összeállítani; a Mikesével vetekedőt.” (312.) A nagyítás itt már túlzottnak tűnik, mert csín és elegancia, stíl és nyelv tekintetében s tartalmában messze fölülmülják Mikes levelei Bethlen Kata levelezését. Az irodalmi szándék említésével azonban további kutatásra ösztönöz. A levélműfaj nem feltétlen kívánja meg az írói tudatosságot, és az irodalmi jelleget a levélíró műveltsége, választékosabb nyelve, egyéniségének gazdagsága is létrehozhatja. Az írói tudatosság kérdése újból megvizsgálandó a levélirodalom szempontjából, s eldöntésre vár, hogy a magyar irodalomban Mikes francia elemekkel bővült *Törökországi levelei*n kívül létezett-e egy másik irodalmi levélfajta. A levélműfaj vizsgálatát Németh László intencióit is felhasználva ki kell terjeszteni a szomszédos országok levélirodalmára is. A hazai kutatás eredményei talán lehetőséget adnának az összehasonlításra s bizonyos történelmi tanulságok levonására. A Bethlen Kata tanulmányi eredményei, nyelvi, esztétikai megfigyelései, új kutatások ösztönzői is lehetnek, függetlenül attól, milyen koncepció jegyében születtek.

A *Kisebbségben*-re jellemző irodalompolitikai tanulmányíró hangja csak egy résen hatol be, a „szigetes” szemléleten keresztül. A XVIII. századi irodalmi barokk Szekfű habsburg-katolikus eltúlzásával, a magyar felvilágosodás került hátrányos helyzetbe s ezzel azok a törekvések is, amelyek a magyar megújulás felé vezettek. A felvilágosodás magyar gyökereit kutatva írja Németh László: „A tizennyolcadik századi Habsburg-államban a magyar szellem három áramban bújdogol tovább. Erdélyben a Bethlen Katák, Bod Péterek, Teleki grófok protestantizmusa őriz és készíti; Magyarországon a szatmári kegyelemmel élő Rákóczi hívei, Rádaiak, Orcziak, Barkóczyak hagyománya. E két eret még Bessenyeiék előtt átjárja a tizennyolcadik század felvilágosodása.”⁴⁷ Így születnek meg a „kis hősi kotériák”, melyek a Bethlen Kata tanulmányának befejezésében sajátos szint nyernek. „Amit ma „sziget”-nek mondanak, a magyar múltban tán senki olyan szépen meg nem valósította, mint ez az Árva, aki bukott életével is köldöke tudott lenni egy megpróbált tartománynak.”⁴⁸ Kétségtelen, Bethlen Kata és irodalmi környezete nem általános jelensége a XVIII. század első felének. A „sziget” értelmezésnek itt nincs különösebb jelentősége, hiszen a nyelvi művelődési törekvések folytonosságának összekötő pontjai. A neki tulajdonított felvilágosodás értelme erősen leszűkítendő, hiszen világnézete nem terjed túl a pápista vallás hiedelmeinek kigúnyolásán, s egyidejűleg a protestáns tanok szinte mártíriumi megvallásával párosul.

⁴⁷ Uo. II. 212.

⁴⁸ Uo. II. 316.

A *Magyar szigetek* c. írása már jobban körvonalazott felfogást árul el. Bethlen Kata szerepe itt sem válik kevésbé érthetővé, vagy történelmietlenné, inkább Németh László, a „szigeti” ember, mutatkozik meg; „A magyar szigetet inkább a végzet csinálta. Nem támadó: önmentő szigetek. A védekező emberérték igyekezett bennük a nemzet sorsa elől vagy annak ellenére valamit megőrizni és kifejezni.”⁴⁹ Bethlen Kata helyzete reális helyzet volt, mert amit kis udvarában a magyar művelődésért tett, az irodalmi-társadalmi fejlődés irányában a maga idejében járható út volt. Németh László szándékosan vállalt „szigete” nem ilyen egyértelmű. Tudjuk, tiltakozás volt ez a „sziget” az idegen és hazai fasizmus előretörése ellen, értékes és megbecsült mozzanata Németh pályájának, de nem az egyetlen és nem is a célravezető magatartás.” Nos, a magyar sziget: a magyar szellemi bújdosóknak volt menedékhelyük” — terjeszti ki a múltra és ismerteti el jogosságát a „szigetre” való félrehúzódnak. Ez a menedékhely azonban, egy elbukott proletárforrádalom után, és egy rossz előjelekkel ijesztő imperialista háború közepén nem volt más pusztá illúzió, mely a történelmi tényező s benne a magyar valóság téves diagnózisán, valamint a proletárhatalomtól való idegenkedésén alapult.

7.

Németh László mint „szigeti” jelenség önmagában is különös. Soha „sziget” nem volt forrongóbb, és nem kovácsoltak annyi szellemi fegyvert, pajzsot, és nyilat, mint az ő szigetnek vélt csataterén. A *Kisebbségben* évei (1939—1942) szorosan vett irodalmi tanulmányokban nem bővelkednek. A magyar út továbbtíprása elsősorban a német veszély ellen irányul. A Szekfű-vita, a magyar múlt védelmének programba foglalása, Széchenyi-, Kemény-, Ady-tanulmánya védőiratok. Ezek az évek Németh László válságának legsúlyosabb időszakához tartoznak, a harmadik út lehetetlenségének újabb állomása. „Kibontakozást nem tudok mutatni. 1935 óta én sem látok kibontakozást” — válaszolja a kérdező ifjúságnak.⁵⁰ Mi volt a *Kisebbségben* célja? „Az ifjúság jobbait az elkerülhetetlen próbára elkészíteni. Amióta a Kelet Népe élire álló Móricz Zsigmond az elmúlt decemberben a sokat támadott könyv íróját maga mellé szólította: nem ismerhettem más kötelezettséget, mint ezt az „elkészítést” minél többféleképp folytatni” — adja meg a kényszerű választ a *Téli hadjáratban*. (114.) A kiáltalan elkészítés tartalma Németh László megvalósíthatatlan programjának új változata: „A Habsburg-monarchia ránczuhant építménye alól a magyarság még mindig nem tudott kivergődni. Mi nem akarjuk, hogy megfúljon alatta. El kell takarítani, ami túlélő rom s ki kell szabadítani, ami fulladozó élet. Társadalomban: népi középosztály; gazdaságban: kertgazdaság; belpolitikában: kelet-európai kis népek összefogása; művelődésben: mély-magyarság, vallásban: a keresztény vallásos érzés magyar formái.”⁵¹ Kemény Zsigmond, Szabó Dezső, Németh László eszméinek összegyűrésa ez, s hiába a jószándék, melyet hozzáfűz: „Mi magyarok tehát nem azért akarjuk Magyarországot magyarrá tenni, mert így fajibb lesz — hanem, mert igazságosabb, szabadabb, emberibb, európaibb és istenesebb” — hiába jelentette ki, hogy megveti a faji elfogultságot, a zsákutcába vivő elméleten ez nem változtat.

Egy új nemzetképződés gondolatát elemezve veszi vizsgálat alá a magyar társadalom osztályait,⁵² s a „De mit összegezel te?” kérdés nyomán döbben rá az értelmiség különlegesnek vélt helyzetére a középosztályon belül, a munkásság és a parasztság között: minőség, harmadik oldal, magyar nézőpont. Így kerül megint előtérbe a nyegenes évek után a harmadik út, kiemelt értelmiségi tartalommal, és most már nemcsak a német veszély, hanem a szovjet győzelem esetére is készülve. Az *Értelmiség hivatása* c. kötet (1944.) ennek a két évnék (1942—43.), Németh László kátyuba került nézeteinek gyűjteménye. Már a *Kisebbségben*

⁴⁹ Uo. IV. 262.

⁵⁰ Uo. IV. 255.

⁵¹ Uo. IV. 206.

⁵² Uo. IV. 218., 237.

(IV. 245.) is visszavetíti korábbi műveire értelmiségi felfogásának szálait: „A Tanútól a Bűnig, vagy akár a Cseresznyésig az enyimekben is az értelmiség hánykolódik (sokszor fogcsikorgató tehetetlenséggel), hogy osztályhelyzetéből kiszabaduljon.” A kiszabadulás utópikus álmait az „Egy kertben élni . . .” vágya jelenti. „A Cseresznyés (éppúgy, mint a Bűn, Kapások, Győzelem, Mathiász-panzió és még néhány munkám) ennek az üdvösség ösztönnek volt álma és sikoltása.”⁵³ Osztályszemléletében nem annyira a fordulat, mint a tételek pontosabb megfogalmazása következik be: A munkásosztály hanyatlásának, a munkásoknak az értelmiség színvonalára való felemelkedése az ellenszere. Az ideál az értelmiségi munkás. A parasztsággal más a helyzet. „Az utolsó huszonöt év magyar szemléletének a legnagyobb hibája az, volt, hogy a parasztságra épített mindent. A parasztság a szikla, amelyen mindennek állnia kell. Közben a szikla olvadt, s minden akart lenni, csak szikla nem” — húzza ki saját korábbi nézetei és a népiesek alól a talajt. (28.) Azt még elismeri, hogy az eredő valóban a parasztság volt, „A delta azonban, amely felé az egész nemzet tart: az értelmiség.” A parasztság a kertmagyarországban jut el az értelmiségi szintre. Az osztályellentétek kiegyenlítődségek tehát: egy természetes útja van, s kiadja új jelszavát: Legyetek mindnyájan értelmiseggé! Ez azonban csak pusztába kiáltás volt, hiszen az író már „kiállt” a magyar írók sorából, s magányosan, az „osztálytalan társadalom” ábrándjait melengetve élte át a háborús összeomlás szörnyű éveit.

8.

Az ezután következő évek története részletes vizsgálatra szorul, hogy tisztán álljanak az okok e korszakának megítéléséhez. A kiinduló pontot az MSzMP állásfoglalásában vázolt ellentmondások képezhetik s talán még kiadatlan tanulmányai is választ adhatnak bizonyos kérdésekre, mint ahogy ezt a *Magyar műhely*ben sejteti. Az kétségtelen, hogy az értelmiség szerepéről vallott felfogása, az irodalom önkormányzatának a felszabadulás utánra áthúzódozó álláspontja, az író és politikus szerepéről vallott régi nézete és az akkori évek irodalompolitikai hibái és türelmetlensége forrásai lehettek egy szándékában tiszta, nézeteiben ellentmondásos, hatásaiban számottevő egyéniség elzárkózó vívódásának, a negyvenötös évektől az ellenforradalomig tartó periódusban. Magatartásának talán a leglényegesebb oldalára engednek következtetni a *Magyar műhely*ben az író és a szocializmus építése kérdéséről szóló sorai: „A nagy irodalom mindig az élet teljességének a helyreállításáért, kibontakozásáért küzd, ezért küzdtek azok is, akik a szocializmus megvalósításáért harcoltak, meg azok is, akik a korrekciójáért, az emberi lélek jó közérzetéért a szocializmuson belül.”⁵⁴ Eme általánosabb vonások szem előtt tartása elősegítheti a felszabadulás utáni időszakban keletkezett műveinek megértését, a vizsgálódás tárgyát képező eszmei szálak megragadását.

Németh László kilátás nélküli „Tartsd magad!” korszakának a felszabadulás vetett véget, s végeredményében megteremtette a válságból való kijutás alapfeltételeit. Az MSzMP állásfoglalása 1948 utántól foglalkozik ismét személyével, félrehúzódozásában kétségtelen ellenzéki magatartást látva, s megjegyzi, hogy ez az ellenzékiség megfelelő eszmei viták után feloldható lett volna. Ezt a véleményt alátámasztják 1945 utáni első megnyilatkozásai, majd pedig drámai művei.

A *tanügy rendezése* c. brossurájával lépett ki a hallgatásból, (Sarló 1945.) és jelentkezett a megújuló szellemi életben. Illyés Gyula parasztpárti képviselő minőségben levélben kérte tőle, hogy a parasztpárt számára írja meg elgondolását a tanügy új rendjéről. Elgondolása korábbi értékes, pozitív elemeket is jelző elvein (I. *Magyar felsőbboktatás, Téli hadjárata, Az értelmiség hivatása*) s a helyzet új felismerésén alapult és a váratlan lehetőséggel élve ajánlja fel segítő készségét az újjországot építő munkához. „A tanügyi reform célja: az osztálytalan

⁵³ Az értelmiség hivatása 76.

⁵⁴ Kort. 1957. 1. sz.

társadalom megteremtése a most nővő nemzedék műveltségében. Testvére tehát a földosztásnak, az ipari kisajátításnak, a szövetkezeti mozgalomnak, előjogokat, válaszfalakat bont a képzettség arányosabb elosztásával” — ismeri el az átalakulás lényeges reformjait, a legelső bekezdésben. Mint számos írása, ez is vitairatnak fogható fel, hiszen ő maga mondja az előszóban, hogy tanulmányának sok gondolata a pedagógust és politikust egyaránt mehökkenti majd. Friss pedagógiai tapasztalatainak, az oktatás kérdéseivel foglalkozó könyvei — *A Medve utcai polgári, Lányaim* — emlékének is szerepe van abban, hogy figyelme az oktatásügyre irányul, egy olyan területre, ahol, mint reméli, a jövőért sokat is lehet tenni.

A tanügy rendezését egy év múlva a magyar művelődés egyik jelentős alakjának feldolgozása követte. Az *Eklézsia-megkövetés* (1946) felér egy irodalomtörténeti tanulmánnyal. Korábbi történelemszemléletét felülmúlva a dráma magját abban alkotta meg, hogy a belső ellentéteket nemcsak a nyomdász háza köré, hanem az egész hanyatló erdélyi társadalomra rávetítette. A maradiság védelmezőjévé merevedett kálvinista eklézsia az idejét múlt erdélyi feudális berendezkedés szimbólumává válik, melynek nemcsak tudatlan papjait, de püspökét és gubernátorát is szőszegéssel és kapzsisággal vádolja a lenézett vasmíves *Mentsége*. A magyar polgárosodás és polgári művelődés ellentmondásainak szorítójába kerül Misztótfalusi életcélja és kudarcja teljesebb megvilágításba. Nem túlzás egyetlen vigasza, hogy ebben az „apostolpörkölt” országban elődeinek, Molnár Albertnek és Cseri Jánosnak sem ment másképp. „Sok mindent nem úgy tettem én, hogy a maradékaim áldhassanak érte — mondja Bethlen Miklósnak. Hollandiából sem házasodni jöttem én haza, arra ott jobb módom lett volna, hanem hogy ennek a kis Erdélynek a zsaluit a világra kinyissuk; a bibliotékát jeles könyvekkel töltjük meg; az illiterátus embereket az olvasásra rákapassuk.”⁵⁵ Tudatlan mesteremberek, irigy papok, műveletlen, harácsoló főurak s a művelődéstől elzárt nép — ez Erdély ajándéka cserébe az őt megbecsülő fényes jövőt ígérő Hollandiáért. Hiába volt az ő igaz devociója, s hiába akart ott fölfelé menni, ahol minden lefelé ment.

A Pápai Párizsal jellemezett erdélyi közélet, „ahol a fül tompa, s a levegő nehéz”, az ügyében békéltetőként fellépő főurat, Bethlen Miklóst is a „jobbágyorsból polgárrá fölhúzódtott népfia” oldalára sodorja „Nem kárhoztatom én benned az indulatot. A must sem forr ki egy nap, hát még a próféta. Én magam sem vagyok egy szemernyivel sem különb, sőt rosszabb nálad. Csak tán jobban hozzá-alattomosodtam ehhez az erdélyi nemzethez. Így is úr létemre, majd csakhogy ott nem rohadtam Fogarasban.” (176.) Jó érzéssel fűzi össze a német világgal kevert erdélyi feudalizmus kivetett alakjait. Az eklézsia megkövetése után bekövetkező emberi összeomlás is szervesen folyik az előző felvonásokból. Kis Miklósnak az egyes felvonásokat bezáró mondatai a drámai lélektani történések fokozatait jelzik. Az *Apologia* és a *Mentség* megírásának indoklása is hű, az ellentétek tartalmi súlyosbodásának illusztrálása. A *Mentség* megírásának és kiadásának oka reálisabb, mint például Németh Andor életregényében (1954), aki a német beszállásolásnak és hivatalnokoknak nagyobb szerepet tulajdonít, mint az elviselhetetlenné váló állandó zaklatásoknak, melyek a belső társadalmi ellentéteken alapulnak.

Tótfalusi európai hírnevét a dráma is megőrzi. Németh Andor regényesen fokozza, de egyes helyeken a szakirodalom is eltúlozza. A könyvtártani kutatások óvatosságra intenek. Hollandiában valóban kiváló jóhírű munkásnak ismerték, de arról ő sem nyilatkozott, hogy ott önálló mester lett volna. A vatikáni levéltár állítólagos tanúsága szerint, a grúz fejedelem megrendelő levele, s más általa készített munkák megrendelése, mestere, Bleau úr nevére szól. A drámában a nyomdász és kultúr munkás elfedi Tótfalusit az író. A műfajilag nehezen meghatározható *Mentséget* méltán tarthatjuk az erdélyi feudalizmus vádiratának, és a feltörő személyes indulatok korhű megörökítőjének. De műve inkább műveltségének, mintsem írói szándékának, vagy tehetségnek tulajdonítható. Az emlékiró és az író megjelölést óvatosabban

⁵⁵ Történeti drámák II. 172.

kellene használnunk. A marxista irodalomtörténetírás újabb eredményei lényegében nem változtattak a Németh László alkotta képen, inkább a fejlődés menetébe illesztették bele szervesebben, az osztályhatárokat húzták meg erőteljesebben s jobban kiemelték az erdélyi uralgó osztály felelősségét.

A történelmi drámák sorát Apáczai (1955) zárja be. A felszabadulás óta eltelt tíz esztendő alatt a marxista szellemű kutatás lényegében kialakította a nagy tudósnek és a magyar művelődés harcosának korszerű értékelését, kissé eltúlozva — mint Bán Imre monográfiájában megállapítja — eszmei tudatosságának mértékét, „nem számoltunk eléggé a puritánus vallásos ideológiának Apáczai egyéniségét, világnézetét kialakító igen jelentékeny hatásával. Igazán jelentőset kartézianizmusával, a világi tudományosság megbecsülésével, demokratikus egyházi és politikai elveivel, pedagógiai reformterveivel hozott, de mindez a puritánus eszméin belül, velük egyensúlyban alakult ki.”⁶⁶

Ha a polgári és a marxista kutatás eredményeihez mérjük Németh László drámáját, megállapítható, hogy lépést tartott a tudományos fejlődéssel. Mindenekelőtt történelmi látásmódjának folytonos tisztulása emelendő ki. Jól érzékelteti Apáczai életében azt a mozzanatot és szerepet, melyet a környezete fölé emelkedő tudományos és erkölcsi kiválósága játszott. A fejedelem jelenlétében folytatott nyilvános vita az új rector-professzornak, Basire-nak a puritánusok elleni erélyes támadása volt, s II. Rákóczi György csak fenyegetéssel tudta Apáczai szellemi felülkerekedését megakadályozni. A puritánizmus vitája mögött jól látszanak a drámában is a fejedelem körül, a főúri rend nevében fel-felszólló osztályérdekek, és a másik oldalon csoportosuló népi—polgári erők ellentétei. Apáczai elismerte presbiteriánus voltát, de tagadta az independentizmust, melynek véres árnyát a királygyilkosságtól megrettent Basire festegette a fejedelem előtt. Ebből is érthető, hogy Apáczai puritán tudatosságból fakadó kijelentésétől — „Nem csodálom, ha lefejezték a királyod. Aki veled fürdette a lelkiismeretét”⁶⁷ — valóban távol áll az angol eseményeknek a magyar viszonyokra való átvitítése. A dráma megőrökíti a feudális erdélyi társadalom osztályellentéteit is. „Meg amit a székely közemberekkel tettek az urak gyermekkoromban. Akit nyársba nem húztak, orrát, fülét, vág-ták, de a nyaka bőrét, meg a szája szélét is velenyűzták. Tudom, mert apámat is akkor kínozták meg” (71.) — példázódik Máté a diákok előtt. Boros János, a „vitalitás korának” egyik főkapitánya, keserű tapasztalatokat szerez az erdélyi művelődés előrehaladását a nemességtől váró Apáczainak.

Apáczai: Mert kegyelmed bölcs világi emberként mindig a maga javát nézte.

Boros: S kegyelmed kiét?

Apáczai: A nemzetét.

Boros: A nemzet? Hol van az Apáczai uram? A csillagokban.

A harmadik felvonástól a dráma Kolozsvárott játszódik tovább. Bán Imre kimutatja, hogy ez az időszak Apáczai lendületes alkotó pályának nehéz, küzdelmes, de termékeny és felfelé ívelő szakasza volt. A drámában sötétebb színekben elevenedik meg kolozsvári élettörténete. A befejező jelenet tragikus esése az *Eklézsia-megkövetés* záró akkordjára emlékeztet, de Bán Imre véleményével ellentétben nem érezzük, hogy ez a mű alapkonceptiója lenne. „Ha tudtam volna” — inkább a művészi megoldás eléggé érthető eszköze, mellyel ellentétben ott áll erős, szilárd haladó egyéniségének jellemrajza, s annak — a reális társadalmi körülmények által hitelesített — tudata, „hogy nem volt más utam”. Németh László történelmi drámáinak útját követve nem tűnik idegennek ez a megoldás. Az emberi és nemzeti haladásért harcoló hőseinek pályáján hol erősebben, hol kisebb mértékben észlelhető e tragikus esés, melyet az egyre világosabban ábrázolt társadalmi viszonyok és a visszahúzó erőkkel szemben küzdő, Németh László-i konoksággal megformált drámai alakok ellensúlyoznak. A magyar fátum látása éppen

⁶⁶ Apáczai Csere János. Bp. 1958. 599.

⁶⁷ Történelmi drámák II. 38.

drámáinak művészi fejlődése folyamán tisztul meg az irracionális elemektől, a társadalom fejlődésének osztálytartalmú szemléletének hatásaképpen, melynek nyomai egyes regényeiben, korábban a *Bűnben*, majd az *Iszonyban*, méginkább az *Égető Eszterben* lelhetők fel.

Bár ez a tisztuló folyamat korántsem látszik egyértelműnek, mégis nagy jelentőségű Németh László magyarságszemléletének és átalakult történelmi látásmódjának megítélése szempontjából. A felszabadulás után sajnos nem követhették újra egymást az önbírálatot és új irányt jelző tanulmánykötetek, s így említett regényein kívül, drámáira s készülő tanulmánykötetének előszavára kell szorítkoznunk.

A háború előtti és alatti tematikájának, műltszemléletének általános karaktere, az általa használt faji kategória keretében állandóan sugalmazó kérdés — hogyan lehet megmaradni magyarnak — a nagyhatalmak összecsapásának viharában. A faji koncepció levegőben lógó téziseire épített írások nem tudtak reális kivezető utat mutatni. A védekezésül használt, eklektikusan összegyúrt nemzeti specifikum Németh által való kifejezése és felhasználása illuzórikussá vált a „bartóki mintá”-val szemben. Hiába törekedett e faji specifikumot hordozó alakok európaiságára lépten-nyomon utalni — mivel a nemzeti jelleg meghatározásában még a számottevő tényezőket is a faji jegyek szolgálatába állította, s döntő mozzanatokat mellőzött — magyarság és Európa viszonylatban a provincializmus árnyéka is rávetődik különböző fokon és módon még az olyan alakokra is, mint Bethlen Miklós, Berzsenyi vagy Kemény.

A felszabadulás utáni évtized műveit vizsgálva, megállapítható, hogy a speciális faji problémáról érdeklődése — a korábbi szálakhoz fűződve — egyre inkább a nemzeti s az általános emberi haladás tematikája irányába fordul. Az előbbire vonatkozólag részleteiben is helytállóan állapítja meg Sőtér István, hogy társadalmi drámáiban már korábban új irány és új tájékozódás kezd kibontakozni s a „külön út”-tól mindinkább közelebb kerül a történelem útjához.⁵⁸ A — van magyar sors —, a módosult történelmi szemlélet analízisében az osztályokra bontott általános nemzeti fejlődés rajzában elveszti faji mitoszát, hogy az maradjon meg e koncepcióból, ami a történelmi realitásoknak is megfelel.

Az *Eklezsia-megkövetés* és az *Apáczai* már ennek a példája, s a faji koncepció homályának oszlása után szemléletében lemérhető közeledése a marxista történelmi felfogáshoz. Felmerül azonban a kérdés, igazi drámai alak-e Misztótfalusi vagy Apáczai? Hol van a történelemben lüktető erő, a drámai mag. Anélkül, hogy részletesebb elemzést adnánk, vitásnak tekintjük e drámai felfogás jogosságát a művészi megformálás eredményeinek ellenére is. Inkább túlságosan is felnagyított, de még így sem egészen hitelesített drámaiságról van szó, mintsem valóban kiaknázható drámai lehetőségekről. Bizonyos vonatkozásban elmondható ez a *Széchenyiről* is. Vajon nem a magyar fátum mélyen bevésződött nyomait hordozzák e darabok, az elmaradt, visszahúzó társadalom és a kiváló, egyben a haladást képviselő egyének tragikus színezetű párharcában, ahol e hősök már nem egy elvont faji közösség, hanem egy realisabb, de jellegzetessé tett nemzeti sors ábrázolóit?

Az emberi boldogulásért küzdő, az európai művelődés kiemelkedő alakjainak megmintázásában hasonló művészi megoldásokban ez a látókör tágul ki, hogy *VII. Gergelytől*, *Husz Jánoson* keresztül, *II. Józsefet* is ideértve, *Galileiben* érjen el művészetének eddig legmagasabbra ívelt pontjára, az európai horizontra. A saját korukban meg nem értett gondolkodók, művelt fők monológjaiban ott vibrál a meg nem tagadható Németh László-i szellem. A társadalmi háttér hiteléből táplálkozó fátumszerű sors és az egyén párviadalában az elbukó, reformer marad alul, és sajátos módon minden drámájában legyőzetik. A megoldást, melyet a felszabadulás előtti műveiben Németh nem tudott megjelölni, történelmi drámáiban sem érezzük elfogadhatónak. Remélhető, hogy új műveiben annak a teljesebb látásmódnak további fejlődéséről kapunk értékes dokumentumokat, melyet társadalmi és történelmi drámáinak s az *Égető Eszternek* fejlődésvonala jelez.

⁵⁸ Népszabadság. 1958. szept. 21. Németh László Társadalmi drámái.

A *Magyar műhely* című készülő tanulmánykötetének megjelent bevezetője azonban nem jogosít fel a teljes bizonyosságra. Első látásra úgy tűnik, hogy a „mély-magyarság” újra felbukkanó motívuma mintha visszakanyarodást jelentene a korábbi faji koncepcióhoz. De kiadatlan tanulmányaiból az is kiderülhet, hogy itt a „mély-magyarság”-nak, a régi terminológia megtartásával, egy lényegesen módosult új tartalmú felfogásával állunk szemben, s hogy ez a magyar jellegnek már nem a korábbi faji jegyekkel történt meghatározása, hanem a szocializmus eszméinek keretén belül, az általános emberi fejlődéssel egybeeső nemzeti karakter egyénien értelmezett kifejezése.

Л. Хонн:

ЛАСЛО НЕМЕТ И «БЫВШАЯ ВЕНГЕРСКАЯ НАЦИЯ»

Сочинение рассматривает взгляды и статьи Ласло Немет о старой венгерской литературе, ту территорию его работы, которая наиболее связана с ключевым вопросом его литературного взгляда. Ядро его концепций, а также его противоречия состоят в особом понимании им литературы и расовых особенностей. Так как решающую точку зрения общественно-литературного развития определяет коллективно-расовое воззрение, его концепция, несмотря на отличные частичные достижения, остаются ниже научного уровня. Очищение его историзма и взглядов, которое нашлось ранее в его общественных драмах и которое потом параллельно можно проследить в его исторических драмах и романах, показывает, что писатель идет дальше расового воззрения. В годы после освобождения интерес писателя с специфических расовых проблем, присоединяясь к ранним нитам, поворачивается к другим темам: к исторически правильному национальному прошлому, к общему человеческому прогрессу. В драме «Галилей» писатель поднимается на высшую точку своего мастерства, на европейский горизонт. Но трагичный вывод его драм показывает, что очищение мировоззрения автора еще не произошло во всем одинаково. Мы предполагаем, что дальнейшее развитие его мировоззрения покажут его будущие произведения.